

Viljans frihet och moraliskt ansvar

I *Filosofisk tidskrift* nr 3 och 4 (2010) har man kunnat läsa två artiklar av Lars Bergström, ”Kompatibilism på villovägar”, där tanken att determinismen är kompatibel med viljans frihet kritiseras,¹ och ”Kants maxim”, där frågan om huruvida (och i vilken mening) bör impliceras kan diskuteras. I den förstnämnda texten antyds det även att det är rimligt att anta att vi *inte* kan handla annorlunda än vi gör, dvs. att vi inte har någon fri vilja.² Detta eftersom det enligt Bergström tycks rimligt att determinismen är riktig.³ Det verkar ju också rimligt, att om kompatibilismen är ”på villovägar” och determinismen är sann, så har vi ingen fri vilja. Men hos vissa teoretiker är denna ståndpunkt oberoende av huruvida determinismen är sann eller inte. Detta kallas ibland för determinismens dilemma, att oavsett om determinismen är sann eller inte så har vi ingen frihet. Vi ska i den här texten titta närmare på detta ”dilemma” men fokusera diskussionen något mer på vad debatten angående viljans frihet har för implikationer på frågan om vårt moraliska ansvar. Jag hoppas kunna genomföra detta utan att upprepa alltför mycket av resonemanget i Bergströms texter.⁴

1. VILJANS FRIHET – INTRODUKTION

Debatten om viljans frihet cirkulerar vanligen kring två frågor, (1) Är vi fria agenter? och (2) Kan vi vara moraliskt ansvariga för det vi gör?

Den inom detta område välkände filosofen Galen Strawson argumenterar i sin artikel ”Free Will” (2004) för att det rimliga är att besvara

¹I texten kritiseras klassisk kompatibilism, men i synnerhet David Lewis variant av den presenterad i bland annat ”Are We Free to Break the Laws?” 1981.

²Bergström skriver: ”Denna känsla av att kunna göra något annat har nog de flesta av oss. Men jag för min del tror att den är illusorisk.” Bergström 2010a, s. 19.

³Ibid. s. 20.

⁴Detta är en omarbetad version av en text jag skrev för kursen ”Viljans Frihet” och Peter Ryman vid Uppsala universitet hösten 2009. Tack till Peter Ryman för kommentarer.

båda dessa frågor nekande – och detta oberoende av huruvida determinismen är sann eller falsk. Det tycks inte så svårt att acceptera att om det förra föreligger, så kan vi inte vara fria agenter (i alla fall inte i någon vidare intressant mening). Men det är om determinismen är falsk som det tycks svårare att acceptera att vi inte heller då skulle ha någon frihet eller moraliskt ansvar. Det är detta problem som vi ska koncentrera oss på i föreliggande text.

Jag kommer att utgå från att ett jakande svar på (2) kräver någon form av jakande svar på (1), dvs. om vi ska kunna hållas ansvariga för det vi gör så måste vi ha haft någon form av handlingsalternativ.⁵ Jag ska i den här texten argumentera för att om determinismen är felaktig, så är vi (i en mening) fria agenter och kan vara moraliskt ansvariga för det vi gör.

Låt oss inledningsvis nämna att både *frihet* och *vilja* är två mycket omdiskuterade begrepp. Därför bör klargöras att problemet med viljans frihet troligen förstås bättre i termer av frihet än i termer av vilja. Då vi i den här texten diskuterar frihet kommer det att vara i betydelsen att vi kan eller kunde handla annorlunda än vi gör eller gjorde. Detta medför att ytterliggare ett tydliggörande är på sin plats när det gäller ”kan”, i betydelsen ”kan” handla annorlunda än vi gör.⁶ Man brukar skilja på en hypotetisk och en kategorisk betydelse av ”kan”.

Hypotetiskt fri är man om man har *förmågan* (kompetensen) att utföra handling H och dessutom ges *tillfälle* (dvs. det föreligger inga yttre hinder) att utföra H. Detta innebär att *om* agent A skulle försöka utföra H så skulle han eller hon lyckas. Dock kan man tänka sig en situation där A har förmåga och tillfälle att utföra H, men saknar makten att försöka.

För att vara kategoriskt fri krävs att A har förmågan samt tillfälle att utföra H och att A har i sin makt att försöka utföra H. Jag kommer i den här texten att använda ”kan” i den kategoriska betydelsen och tänker mig att det är denna betydelse som är intressant i förhållande till frågan huruvida indeterminismen kan hjälpa oss med moraliskt ansvar. Låt oss för enkelhetens skull säga att detta innebär att A kan *se till* att H utförs. Jag antar alltså att för att det ska vara rimligt, eller kanske meningsfullt, att fälla ett moraliskt omdöme att någon *bör* göra något (eller avstå från något), så implicerar det att personen ifråga *kan* göra det. I den meningen att det är personen ifråga som *ser till* att sakförhållandet ifråga blir realiserat (om vi för enkelhetens skull bortser från sådana fall när vi anser

⁵ Detta tycks som en rimlig utgångspunkt. Harry Frankfurt har dock ett argument där han menar att det räcker med att vi handlar utifrån våra egna motiv för att hållas moraliskt ansvariga och att ansvar i sådana termer skulle kunna vara kompatibelt med determinismen. Se Frankfurt 1969.

⁶ För en mer noggrann diskussion av ”kan” än den som här följer se Bergström 2010b.

att en person bör se till att ett rådande sakförhållande förblir så som det är). Låt oss nu se på Strawsons argument för vad som ibland kallas den pessimistiska positionen inom debatten om fri vilja.

2. STRAWSONS ARGUMENT

Strawson menar att determinismen inte är en bra grund för vårt moraliska ansvar eftersom vi i enlighet med den är hänvisade till orsakskedjor som inte på något sätt står i vår makt att påverka. Men, om indeterminismen i stället är riktig, så är vi hänvisade till en slump, som också den står utanför vår kontroll. Strawson skriver angående den liberalistiska positionen – de som hävdar determinismens felaktighet och därmed viljans frihet – i debatten att ”de står inför en extremt svår uppgift: de måste visa hur *indeterminism* (determinismens felaktighet) kan hjälpa oss med fri vilja, och i synnerhet, med moraliskt ansvar”.⁷

Strawsons argument går ungefär så här. När vi handlar, gör vi det vi gör, på grund av hurdana vi är. Och det tycks då följa att för att vara ansvariga för *det vi gör* måste vi vara ansvariga för *hur vi är*, åtminstone för vissa essentiella delar av vår mentala natur. Men, fortsätter Strawson, eftersom vi inte kan vara ansvariga för hur vi är, så kan vi inte vara ansvariga för vad vi gör. Ty i så fall skulle vi själva ha behövt se till att vi är på det sätt vi är. Men detta är omöjligt, eftersom även om vi har sett till att vi ändrat vissa relevanta aspekter av vår mentala natur, så har vi alltid sett till detta utifrån en tidigare mental natur. Och för att verkligen ha sett till att vi har denna mentala natur, så måste vi ha sett till detta utifrån ytterligare en föregående mental natur.⁸

Detta tycks öppna för en infinit regress och leder oss tillbaka till faktorer långt innan vår födelse och alltså utanför vår kontroll. Sammanfattningsvis kan vi alltså inte, enligt Strawson, vara moraliskt ansvariga, eftersom man för att vara det skulle behöva vara *causa sui* – latin för *att vara sin egen orsak*. Men inget kan vara *causa sui* och således kan vi inte vara moraliskt ansvariga. Detta visar, menar Strawson, att indeterminismen varken ger oss frihet eller moraliskt ansvar. Han skriver slutligen att ”det är dumdrigt att tro att indeterministiska eller tillfälliga faktorer, för vilka man *ex hypothesi* inte på något sätt är ansvarig, i sig skulle bidra till att man verkligen vore ansvarig för hur man är”.⁹

⁷Min översättning av Strawson 2004, sek. 2.

⁸Strawson 2004, sek. 3.

⁹Min övers. av Strawsons: ”it is foolish to suppose that indeterministic or random factors, for which one is *ex hypothesi* in no way responsible, can in themselves contribute to one’s being truly or ultimately responsible for how one is” (2004, sek. 3).

Om Strawson har rätt så tycks indeterminismen vara till föga hjälp för att etablera en grund för viljans frihet och moraliskt ansvar. Jag tror dock att han har fel. Jag ska nedan argumentera för att indeterminismen rimligen ger oss både frihet och moraliskt ansvar.

3. KRITIK AV STRAWSON

Jag ska här fokusera på två misstag, som jag anser att Strawson begår i detta argument. Låt oss börja med frågan om huruvida vi kan handla annorlunda än vi gör givet att indeterminismen är riktig. Man kan undra om determinismens dilemma verkligen är ett dilemma. Ger indeterminismen oss verkligen lika lite frihet som determinismen?

Om man är determinist tänker man sig att *varje* händelse är orsakbestämd. Om man är indeterminist tänker man sig att händelser kan ske genom slumpen. Samtidigt menar rimligen inte en indeterminist att *alla* händelser *i sig* är en slump. Rimligen finns det plats för orsakskedjor, startade av slump eller agenter. Låt oss fundera över detta. Från det att slumpartade händelser kan äga rum kan det väl inte rimligen följa att *alla* dessa endast har *ett* utfall. Enligt vissa tolkningar av kvantmekaniken räknar man på och förstår världen i termer av sannolikhet. Det tycks också vara det rimliga att göra i fråga (1). Därför om indeterminismen är sann så kan det inte följa från det faktum att händelse H äger rum eller att agent A utför handling H att det gäller för alla händelser och handlingar att de endast har *ett* utfall.

Man kan beskriva denna tanke på följande sätt. Enligt determinismen följer det med nödvändighet från att händelse A inträffar (som också var orsakad från någon tidigare händelse innan A ägde rum) att händelse B inträffar och från B följer det med nödvändighet att händelse C inträffar och så vidare. Men enligt indeterminismen gäller att när händelse A inträffar (slumpmässigt) så följer det ingenting med nödvändighet. Kanske orsakar A ingenting. Kanske A orsakar B. Kanske A orsakar B, C och D. Kanske kan man till och med tänka sig att från det att A inträffar så är det 10 procents chans att B inträffar, 10 procents chans att C inträffar och 80 procents chans att D inträffar. Om indeterminismen är sann, så är händelse A en slump, men från det följer inte att det inte kan finnas mer och mindre sannolika utfall givet allt annat som händer.

Således tycks indeterminismen erbjuda mer frihetsutrymme än determinismen. Vi tycks alltså, om indeterminismen är riktig, vara fria agenter i den mening att vi är fria att handla annorlunda än vi gör, men endast i de sannolikhetsstrukturer som slumpen erbjuder oss.

Låt oss nu titta närmare på vad Strawson säger om moraliskt ansvar. Det är utgångspunkten för hans argument som inte är helt uppenbar.

Han menar att när vi handlar som vi handlar gör vi det på grund av hurdana vi är. Och detta tycks ju också rimligt, men Strawson tycks tänka sig att vi gör det vi gör *endast* på grund av hur vi är. Varför skulle detta vara *det enda* som spelar roll för hur vi handlar? Denna fråga ger han inget svar på. Vad som tycks rimligare (åtminstone lika rimligt) är att det finns fler faktorer som styr varför vi handlar som vi handlar. Man skulle kunna tänka sig faktorer såsom slumpen, sättet på vilket andra agenter handlar och hur situationen vi befinner oss i är beskaffad.

4. INDETERMINISM, FRIHET OCH MORALISKT ANSVAR

Det verkar då rimligt att anta att (1) indeterminismen ger oss (en viss) frihet att handla annorlunda än vi gör och (2) när en agent A utför handling H så finns det inga skäl att tro att A utför H *endast* på grund av hur han eller hon är. Detta tycks dock medföra ett kunskapssteoretiskt problem då vi är intresserade av att veta när en agent kan se till att handling H utförs och när han eller hon inte kan det. Bilden kompliceras ytterligare av de sannolikhetsstrukturer som beskrivits ovan. Antag att det från det faktum att händelse H_1 inträffar i en persons liv vid tio års ålder är, säg, 15 procents chans att denne vid tjugo års ålder utför handling H_2 och 85 procents chans att denne inte utför H_2 . Bör vi då i det att vi håller personen ansvarig ta hänsyn till dessa procentsatser, givet att vi hade någon sorts kunskap om dem? Det tycks orimligt. Det verkar inte heller vara relevant därför om det är i kraft av att en person kan handla annorlunda än denne gör, som vi håller människor ansvariga, så tycks inte dessa sannolikheter vara relevanta för moraliskt ansvar. De kan givetvis vara intressanta för empirisk forskning som till exempel syftar till att *förklara* mänskligt beteende, men de kan inte rimligen tjäna som skäl till att *rättfärdiga* mänskligt beteende.

Ytterligare ett problem kan vi se i ljuset av att indeterminismen kanske i vissa fall medför att endast ett utfall av en händelse är möjlig. Om så är fallet gör det att vi inte skulle kunna veta i vilka situationer vi har ett kategoriskt fritt val mellan två eller fler alternativ och vilka som styrs helt av slumpen, dvs. bara ger *ett* utfall. Är det möjligt att få kunskap om när vi kan handla annorlunda och när vi inte kan det? Svaret på den frågan är av epistemologisk natur.

Vi skulle förstås kunna hävda att det är av praktiska skäl som vi bör hålla människor ansvariga, även om vi inte (helt säkert) vet om agent A utför handling H utifrån slumpartade faktorer eller ett kategoriskt fritt val. Vi kan då svara i enlighet med en konsekvensialist och mena att det blir ett bättre, totalt sett, utfall av världen i det fall vi håller människor ansvariga. Vi kan svara i enlighet med en kantian, att det är troligare att

människor följer de relevanta moraliska imperativen om de hålls ansvariga. Vi kan svara i enlighet med dygdetiken och mena att hållas ansvarig är en av grunderna för att utveckla goda vanor och goda karaktärsdrag. Men en sådan förklaring tycks inte särskilt tillfredsställande i sammanhanget. För det är väl frågan om hur det faktiskt förhåller sig med vår frihet och vårt moraliska ansvar, som vi är intresserade av att besvara?

Om indeterminismen är riktig, så kan vi vara moraliskt ansvariga för vissa (kanske flertalet) av våra handlingar. Det finns också ett sant svar på om agent A i situation S är ansvarig för handling H. Men huruvida vi kan veta i vilka situationer så är fallet är en annan fråga. Det tycks särskilt svårt att få kunskap om detta. Men det faktum att det är särskilt svårt att få kunskap om något är i sig inget argument för att det inte är så det faktiskt förhåller sig.

LITTERATUR

- Bergström, Lars. 2010a. "Kompatibilism på villovägar". *Filosofisk tidskrift*, nr 3, s. 10–20.
- Bergström, Lars. 2010b. "Kants maxim". *Filosofisk tidskrift*, nr 4, s. 38–45.
- Frankfurt, Harry. 1969. "Alternate Possibilities and Moral Responsibility", *The Journal of Philosophy* 66, s. 829–839.
- Lewis, David. 1981. "Are We Free to Break the Laws?". *Theoria*, vol. 47, s. 113–121. Sv. övers. "Kan vi bryta mot naturlagarna?", i *Filosofin genom tiderna: 1900-talet; Efter 1950*, s. 390–98. Stockholm: Thales, 2008.
- Strawson, Galen. 2004. "Free Will", rev. version. I *Routledge Encyclopedia of Philosophy Online*, Version 1.0. London: Routledge. Även i *The Shorter Routledge Encyclopedia of Philosophy*, red. Edward Craig, s. 286–94. London: Routledge.